

TRAVELING HISTORY OF THE ARMENIAN FOUR GOSPELS DATED TO 1686 (NCM RAR 82)*

Khatuna Gaprindashvili

Abstract

The colophons of the old manuscripts, in general, convey important information about various persons, noble families, churches, monasteries, historical facts or contemporary political situations. In addition, the colophons often allow us to trace the history of creation, composition, purpose, preservation and sometimes to follow the journey of the manuscripts. One of such books is the Old Printed Armenian Four Gospels (RAR 82) preserved in the Rare Books Room at K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts.

Keywords: colophons; manuscripts; Armenian; The Four Gospels; K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts

This book has interesting colophons. One of the printed colophons is attached at the end of the book and it provides us information about the place and date of this book's publication. The date is given in both systems of chronology: general chronology that begins from the Nativity, and Armenian chronology that begins from 551/2. In this colophon we can read followings:

"The printing of this magnificent Holy Gospel, ascribed from the best and selected copy, was completed in 1686, and in 1135 by the Armenian era (1135+551=1686), on May 14, in Venice..."¹

In addition to the printed colophon, the book contains later colophons, according to which Four Gospels has a special history. Three years after its publication, the book was found on the territory of Armenia, in the city of Goris (a city in Syunik Province in the south of Armenia). The benefactor of this manuscript is Khanum, and the binder is Movses the priest, who binded the printed Holy Gospel in the embossed leather cover of the old manuscript, colored ornamental cloth is used as the cover sheets:

"Glory to the Holy Trinity, the Father, the Son and the Holy Spirit now and always and forever and ever, amen!

And this Holy Gospel was benefited by the benefactor woman Khanum as a reward for her hard work, to commemorate her and her parents: father - Astuatsatur, mother - Siritught, and her deceased and well-serving husband Mkrtych, and

* The article was submitted on October 11, 2022. The article was reviewed on November 8, 2022.

¹ «Աւարտեցաւ տպագրութիւն վայելչատիպ սրբոյ Աւետարանիս, ի լաւ և յընտիր օրինակէ, յամի մարդէրութեան տեսոն ոռձգ (1686) և ի թուաբերութեան հայոց ոռ լե (1135+551=1686), ի ժոյ մայսի ամսոյն ի Վենետիկ քաղաքի...»:

her sons: Melkum, Gaspar, Edel, and daughter-in-law and grandchildren, who are here. At first commemorate the eldest son Melkum and his wife, the deceased Marriam and his sons: Khachatur, Minas, Martiros, his middle son Gaspar, his wife Margarita and son Petros, the youngest son Edel, his wife Hripsime and son Hovhannes, shall the mention of them be blessed.

And commemorate God-fearing Khanum, who bought this Holy Gospel for commemoration herself and the above-mentioned persons and donated it to Saint Stephen's Church. Whoever is a priest, he will use it (this book *Kh. G.*) with care and whoever is impudent and insulting, may he be judged by them and by God.

Commemorate again the current priests of this village, Ter Mkrtich and two Gregorian priests, may the Lord keep them healthy and have mercy!

And commemorate me, the binder of this Holy Gospel, the sinner Movses, the priest from Goris, together with my parents, those who commemorate us, will be commemorated by the Lord, on Wednesday, April 3, 1689, blessed be Christ forever and ever, amen. Our father, who art...²

The Four Gospels consists of 432 pages; it is incomplete, the text is missing quite a large number of pages (49-56; 137-304). The book is also interesting in terms of its artistic design. The title pages of gravures of the Four Gospels are decorated with colorful paints.

It seems that the book was actively used in liturgical practice, which is confirmed by the colophons preserved on the margins. These colophons are references to the readings of various feasts (բժշկութեան, այլակերպութեան տեր մեր Յի-

² «Փառք ամենասուրբ երրորդութեան հօր և որդոյ և հոգւոյն սրբոյ այժմ եւ անգրաւ յաւիտեանս յաւիտենիւ, Ամէն:

Արդ ստացաւ կենսատու սուրբ աւետարանս բարեւեր կինն Խանում ի հալլալ արդեանց իւրոց յիշատակ իւրն՝ և զծօղաց իւրոց. հօրն՝ Աստուածատրին և մօրն՝ Սիրիթոյն և առն իւրոյ՝ բարեպաշտ Մկրտչի հանգուցելոյ և ծաղկեալ որդոց իւրոց Մմելքումին, Գասբարին և Էդէլին և հարսներուն և թոռանցն, որք են այտքիկ. նախ յիշեցէք զաւագ որդին իւր զՄելքումն և զամուսինն իւր՝ զհանգուցեալ Մարիամն. և զորդիքն իւրն՝ զԽաչատուրն, զՄինասն և զՄարտիրոսն եւ զմիջակ որդին իւր՝ զԳասբարն. և ամուսինն իւր զՄարգարիտն՝ և զորդին զՊետրոսն: Եւ զկր[տ]սեր որդին՝ Էդիլն և ամուսին իւր՝ զՀրիսիսիմէն և զորդին զՅովհաննէսն, որոց յիշատակ սոցին արհնութեամբ եղիցի:

Այլ և յիշեցէք զաստուածասէր Խանումն, որ էառ զսուրբ աւետարանս՝ յիշատակ իւր՝ և վերոյ գրելոցն և ետ պատարեցոց սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցոյն և ով որ ք քահանայ լիցի, նա վայելեցէ զգուշութեամբ և ով որ լրբաբար կամ ծաղանօք դատապարտի ի ամանէ և Աստուծոյ:

Դարձեալ յիշեցէք այժմու քահանայք գեղիս գտեր Մկրտիչ սրբասնեալ քահանայն և երկու տեր գրիգորեանքն աստուածանփորձ կենօք պահեցէ և բարով վայել տացէ:

Այլ և յիշեցէք զկազմող սուրբ աւետարանիս զՍօսէս զառաձեալ երեցս գորիսեցի հանդերձ ծնողօք մերովք, զյիշողոք յիշեալ լիջիք զտեառնէ Աստուծոյ մերմէ թվին ոճ լը (1138+551=1689), ապրիլի ամսոյ գ, առուր չորեքշաբթի, ի փառս Քրիստոսի օրհնելոյն յաւիտեանս Ամէն: Հայր մեր որ յեր...»:

սու Քրիստոս, Ծաղկազարդի, տաճարի կիրակեից կարդայ, մասնութեան, խաչելութեան, տաճարի կիրակի պաշտաման, իղաբերից, յարութեան, ճնրնդեան, հայրապետաց տօնի կարդայ, եկեղեցոյ տօնի կարդայ and others).

Besides the book being printed early which underlines its importance, the latter further increases by having two fragments of the parchment used as cover sheets. These parchments should have been included in the book at the time of the restoration of the Four Gospels by Movses the priest. Both fragments are parts of the same manuscript; moreover, it is part of a parchment sheet cut in two.

The technical data of the parchments are as follows: size - 260x165 mm; it is written in two columns. Margins: right 40 mm, left 40 mm, bottom 32 mm, top 20 mm; the width of the column is 70 mm, the space between columns is 17 mm, the lines are 15; the space between lines is 10 mm; the height of the graphemes is 7 mm. Text is written in brown ink with *Erkatagir* script. A marginal mark made in colored ink remains on the left margin.

The fragments contain Isaiah 32: 17-20 and 33: 1-2 verses (see the attached text) [1: 1033-1034]³. We do not know what book could have been cut up and used as the protective sheets, but if we reconstruct the original size of the parchment, the result will be as follows: the size of the original parchment manuscript should be approximately 325x220 mm.

text is written in quite large letters. With this type of writing, it is hard to imagine that it was a complete Bible. We believe it must have been some collection containing biblical readings. It is noteworthy that the manuscript was decorated with colored margins; red ink is also used in the text.

The fragments of the parchment manuscript can be dated back to the 11th century using palaeographical features. The intonation stresses frequently used in the fragment do not enable us to date them to an earlier period. Although according to Armenian paleographers, use of such stress is already confirmed in the manuscripts of the 9th-10th centuries, they are found with special frequency in the manuscripts of the later period.

The history of this book does not end with Movses Gorisetsi. In 1727, Four Gospels was found in a certain Petros' possession, who calls himself the last benefactor:

"The last benefactor of this Four Gospels is Petros, his son Hovhannes, Paghi, Eliaz, Isaiah, 1727"⁴.

³ Աստուածաշունչ, Մատեան հին և նոր կտակարանների, արևելահայերէն նոր թարգմանութիւն, Ս. Էջմիածին, 1994 [Bible, Old and New Testaments, St. Echmiadzin, 1994], 1033-1034:

⁴ «Վերջին ըստացող սուրբ աւետարանս Պետրոսն որդին իւր Ովանեսին, Պաղին, Էլիազին, Եսային, ռճ՛հզ.» (1176+551=1727):

The adventure of this gospel does not end there either. In 1742, it appeared in the hands of Hovhannes, a priest of one of the rural churches in historical Albania, as the last colophon of the book:

"By the will of God the Pantokrator, I, Nerses of Seysulan, the son of Sahak have bought this Four Gospels as the reward of my righteous merit for commemoration myself and my parents: father - Sahak, mother - Kozal, my brothers - Sargis and Hovhannes, my wife - Khanum and all my relatives, I gave it to Hovhannes, the Orutians, who is the priest of this Seysulan village. And you, who will take this Holy Gospel into your hands and read it, I beg you to commemorate in your holy prayers the unworthy and humble above-mentioned Nerses together with his parents, and you also be commemorated before the Holy Judgment of Christ, amen! In 1191 by the Armenian era (1191+551=1742), August 15, the Dormition of the Mother of God, during the reign of the Holy Catholicos Nerses over the house of the Albanians, and Shahin-Shah Tahmaz, the great king of the Persians, who is currently fighting against the cursed Leks."⁵

Who are the historical figures named in the colophon? Nerses should be Aluank Catholicos Nerses V (1705; 1726-1763), who was under the jurisdiction of Armenian Apostolic Church and whose activity period coincides with the date of creation of the colophon, and Shah-Tahmāsb is the current ruler of Iran, Nader-Shah (Tahmāsp Quli Khan, 1736-1747). It is well possible that the Lazks mentioned in the colophon are the same as Leks, Lezgins. As we know from history, Nader-Shah invaded the North Caucasus in 1741-1743 [3: 495]⁶. Thus, the data of our colophon exactly coincides with the period of this campaign in the North Caucasus.

The journey of the book does not end in Albania. It is not known how, but Four Gospels was found in Svaneti (Georgia), in Kachkachishvili's family⁷ [2:

⁵ «Կաման ամենակալին Աստուծոյ, արդ ես Ներսէս Սէյսուլանցի, որդի Սահակին վերստին ստացայ զուրբ Աւետարանս ի արդար վաստակոց իմոց յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց, հօրն իմոյ՝ Սահակին և մօրն իմոյ՝ Կօզալին և եղբարցս Սարգիսին և Ովանէսին, ամուսնոյն իմոյ՝ Խանումին և ամենայն արեան մերձաւորաց իմոց եւ ետու զառ ի ձեռն օդուտադանց տէր Ովանէսին. որ է քահանայ այսմ Սէսուլան գեղիս, հանդիպողք և ընթերցողք տուրք աւետարանիս ինդրեմ և ժտեմ յիշել ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զիս զնուաստ և զանարժան վերոյ գրեալ Ներսէսս հանդերձ ծնողօրն իմովք և դուք յիշողքդ յիշեալ լիջիք առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի, ամէն, ի թուականութեան հայոց ազգի ոճ դա (1191+551=1742) և օգոստոս ամսոյ ժե, փոխման տուրք Աստուածածնին, ի հայրապետութեանս տանս Աղուանից տեառն Ներսիսի սրբազան կաթողիկոսի և ինքնակալ թագաւորութեան պարսից մեծի արքային Թահմազ Շահնշահին, որ այժմ պատերազմեր ի վերայ անիծեալ լազկին...»

⁶ Գ. ՅացոՅաճոյ, օրհանօս օկտոբրօս III-XVIII ԵՍ., ԾԾՕԸՕՅՕ, 2009 [D. Katsitadze, The History of Iran, III-XVIII cc., Tbilisi, 2009], 495.

⁷ Another Armenian Four Gospels (NCM Arm 110) preserved at the National Centre of Manuscripts is related to the Kachkachishvili surname. The manuscript was copied in 1773 in Georgia. Georgian inscription is presented on the cover of this manuscript: "Comemmorate Miqela Kachkachishvili and

110]. In 2007, Georgian National Centre of Manuscripts purchased the book from them.

So, this is the brief history of the Four Gospels according to its colophons.

The Old Printed Armenian Four Gospels (RAR 82) is preserved in the Rare Books Room at K. Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts. Two fragments of the parchment are used as flyleaves which contain the 11th century text of the Bible. The colophons attached to the old printed book tell us the story about the journey of this Holy Gospel throughout the South Caucasus and the historical situations that took place during that period.

Fragments of Isaiah’s Prophecy:

Is. 32:17-18	Is. 32:19-20
ԵՒ ԿԱԼ	ԱՅՂ ԿԱՐԿՈՒՏ
[ՅԻԱՐԴԱ]ՐՈՒԻ	ԵԹԵԻՋԱՆԻՑԷ,
[ԹԻԻՆ]ՋՉԱՆԳ	Ո՛ՉԻՉԵՐԿԵՐԱՅ
[ԳԻՍՏ]ԵԻ ՅՈՒ	ԵԿԵՍՅԷ: ԵՒ ԵՂ
[ՍԱՅԵ]ԱԼՔՆԵՂ	ԻՑԻՆՈՐԲՆԱԿԵ
[ԻՑԻՆ]ՍԻՆՉԵԻ	ԱԼԻՑԵՆՅԱՆ
[ՅԱԻԻ]ՏԵԱՆ:	ՏԱՌԻՆ, ՅԱՆ
[ԵՒԲ]ՆԱԿԵԱՅ	ՀՈԳՍԻԲՐԵԻՋԱ
[ԷԺՈ]ՂՈՎՈՒՐԴ	ՅՆՈՍԻԿՈՐՔԿԵ
[ԻՍԻՔ]ԱՂԱՔԻՆ	ՑՑԵՆԻԴԱՇՏ
[ԽԱՂԱ]ՂՈՒԹԵ	Ի. ԵՐԱՆԻՈՐ
[ԱՆ]ԵԻԲՆԱԿ	ՍԵՐՄԱՆԻՑԵՆ
[ԵՍՅԷ]ՅՈՒՍՈՎ	ԸՆԴԱՄԵՆԱՅ
[ԵԻՀԱ]ՆԳԻՑԵՆ	ՆՋՐՈՎՈՒՐԵՋ
[ՄԵՇ]ՈՒԹԵԱՄԲ	ՆՇՇԿՈՒԻՑԵՆ:

his deceased parents, forever and ever, in 1793, on January 1th”. [„.ք. մոյսեյնե րւբալո կաճկաճանո մոյլա Ե մոյցալեբլոն մոժոբլոն մոնո սասրբեյելսա շոնա յ-քս յՅա օնցարսա Ե (481+1312=1793).“]

Is. 33:1	Is. 33:1-2
ՎԱ՛ՅԱՅՆՈՑԻ	ԶՅԵՑԻՎԵ[ԲԱՅ]
ԿՈՐԹՇՈՒԱՌ	ԶՈՐԶՈՑ
ԱՅՈՒՑԱՆԻՑԵ	ԱՅՆՊԷՍ[ՄԱ]
ՆԶԶԵԶ: ԲԱ	ՏՆԵՍՑԻՆ[Ի ՊԱՐ]
ՅՅԶԶԵԶՈՉՈՔ	ԲՏՈՒԹԻԻ[Ն]
ԿԱՐԷԹՇՈՒԱՌ	ՏՐ ՈՂՈՐՄԵ[ԱՅ]
ԱՅՈՒՑԱՆԵԼ:	ՄԵԶԶԻԻ[ՔԵԶ]
ԵՒՈՐԱՐՀԱՄԱՐ	ՅՈՒՍՍՅԱ[ՔԵՂ]
ՀԷՆ ՈՉԶԶԵ	ԵԻԶԱԻԱԿ[ԱՆՀ]
ԶԱՐՀԱՄԱՐՀԷ	ԱԻԱՏԻՑ[ՆԻԿՈՐ]
ԶԻՄԱՏՆԵԱՑ	ՈՒՍՏ: [ԱԻՂ]
ԻՆԻՊԱՐՏՈՒ	ՄԵՐՓՐԿ[ՈՒԹԻԻՆ]
ԹԻԻՆՈՐԶԶԵԶ	ԻՔԷԼԷԻ[ԺԱՄ]
Ն ԱՐՀԱՄԱՐՀ	ԱՆԱԿԻՆ[ՆԵՂՈՒ]
ԵՆ, ԵԻԻՐԲԵԻ	ԹԵԱՆ:

BIBLIOGRAPHY

1. Աստուածաշունչ, Մատեան հին և նոր կտակարանների, արևելահայերէն նոր թարգմանութիւն, Ս. Էջմիածին, 1994 (Bible, Old and New Testaments, St. Echmiadzin, 1994) (in Armenian):
2. NCM RAR 82 - Գիրք սրբոյ Աւետարանին, ի Վէնէտիկ քաղաքի, 1686 (New Testament, Venice, 1686) (in Armenian):
3. კაციტაძე დ., ირანის ისტორია III-XVIII სს. თბილისი (Katsitadze D., The History of Iran, III-XVIII cc., Tbilisi, 2009) (in Georgian).

Khatuna Gaprindashvili

Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts
xatunagaprindashvili@yahoo.com

ORCID: 0000-0002-2005-8432

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ 1868 Թ. ՔԱՌԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ՃԱՄՓՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

Խայթունա Գափրինդաշվիլի

Բանալի բառեր՝ հիշատակարան, հայկական ձեռագրեր, Քառավետարան, Կ. Կեկելիձեի անվան վրացական ձեռագրերի ազգային կենտրոն:

Հին ձեռագրերի հիշատակարանները, ընդհանուր առմամբ, կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում պատմական տարբեր անձանց, ազնվական ընտանիքների, եկեղեցիների, վանքերի, պատմական փաստերի կամ ժամանակակից քաղաքական իրավիճակների մասին: Բացի այդ, հիշատակարանները հաճախ թույլ են տալիս հետևել պատմության ստեղծման, հորինվածքին, նպատակին, պահպանմանը և երբեմն հետևել ձեռագրերի ճանապարհին: Այդպիսի գրքերից է Կ. Կեկելիձեի վրացական ձեռագրերի ազգային կենտրոնի Հազվագյուտ գրքերի պահոցում պահվող տպագիր հայերեն քառավետարանը (RAR 82):

